

Биыл Сәкен Сейфуллиннің 130 жылдығы, мерейлі мерекесі аталып тіп жатыр. Сәкентану туралы заң зерттеген ғалымдардың бірі Тұрсынбек Көкішев екені даусыз. Сәкенді бөге-шілгесіне дейін алдырмай зерттегенін сәкентануға осыған ғылыми еңбектерінен - аңбаалауға болады. Бірақ біздің бөлінгі айтқымыз келіп отырған дүние - Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы хаында.

Гүлзина
БЕКТАС

«ТАР ЖОЛ, ТАЙҒАҚ КЕШУДІ»

ТҰПНІ СӘАДАН ОҒИЫ

Сәкеннің «тар жол, тайғақ кешу» жылдары туралы аз жазылған жоқ. Тіпті, «Тар жол, тайғақ кешу» туралы Тұрсынбек Көкішлы мен Көліш Ахметова романның тапдыры туралы арнайы зерттеу еңбектерінде жазып, бір жылғы шыарылымы мен ондағы өзгешеліктер туралы оң пікірлерін айтқанын білеміз.

Ғалым Көліш Ахметова біз роман туралы сауал ойғанымызда: «Кітап алғаш рет араб әрпімен 1927 жылы ызылордада Ахмет Байтұрсынлының шифрымен жарыққа шыққан. Онда Сәкен Алаш азаматтарының барлығын достары ретінде суреттерін береді. Біз Ахмет Байтұрсынлының асында отырған. Бірінші шыққан басылым мен соңғы 1936 жылы шыққан басылымдардың арасында жер мен кетей айырмашылық бар. Көркем шықармадағы тарихи шындық деген тақырыпта 1995 жылы кандидаттық диссертация қорладым. Айтайын дегенім, «Тар жол, тайғақ кешуде» айтылатын Алаш азаматына қатысты тарихи фактілердің барлығын Сәкен «аза» газеті мен «Сарыарқадан» алып отырған. Бірақ айысының уағытын, газеттің ай санынан алынғанын қарсетеді. Біз бізгі «Тар жол, тайғақ кешуді» ең бірінші Сталинге домалай арыз есебінде жазды дегенін біріңиял. Мені кіндіретіні - осындай тірік, ате пікірлердің зерттеуші, ғалымдардың аузынан шығатыны» деген еді.

Сәкеннің ең алғашқы 1927 жылы шыққан романы Астана аласындағы Сәкен Сейфуллин музейінде сақтаулы тұр. Алғашқы нұсқа да, кейінгі «згеріске» тіскен жинақты да музейден қоруге болады. 1927 жылғы кітап араб әрпімен басылған. Кейінгісі - латын рпінде.

Бұл роман ХХ ғасыр басындағы азақ интеллигенциясы туралы жазылған энциклопедия десек те болады. Бұл роман алғашқы нұсқасынан кейін бірнеше рет басылды. Яғни, кейінгі басылымдарының көбі 1936 жылғы нұсқаны айталағанын айтады ғалымдар. 1960, 1977 және 1988 жылғы нұсқаларын ойған адам алғашқы 1927 жылғы нұсқадағы айырманы жер мен кетей екенін сезер еді. Ол неге толықтырылды болмаса, неге згеріске шырады деген сауалға соғыра айта соғармыз. Романның бұрмалануының бірнеше себептерін алаштанушы Елдос Тоғтарбай да жазады. Ол: «уелгі сөз - аз-маз роман хаында бол-

сын. Бұл роман - сол кездегі қоғамдық - саяси мірдің көркем шежіресі іспеттес тарихи тұрғыдан баяндалған мемуарлық шықарма. «Тар жол, тайғақ кешуді» алғашқы бөлімдері 1922 жылдан бастап «ағыл азақстан» журналында жарық көрген. Романның негізгі сюжеті - сол уақыттағы азақ даласында болған ірі саяси ойғалар. Мысалы, Львов пен А.Керенский басқарған Уағытша кімет, Алаш айраткерлері қорған «Алашорда» ұлттық автономиясы, ұртрлі бағыттағы ғйымдардың қорылуы сияқты ірі тарихи ойғалардың басынасында болған Сәкен Сейфуллин өзінің көргенін, білгенін тарихқа алдыру үшін, ол ы азақтан көрісінен бастап алазаға тісіріп, оны көлемді романға арғау етті. Роман сол мезетте - ағ, өз алдына жеке кітап болып баспадан шығып, оғыманымен ауышты. Ол уақытта барлық Алаш айраткерлерінің көзі тірі еді. Тек Нәзір Тұрғелов ғана осы романдағы ойғаларға шйлігіп, сынап - мінеп шу шықарған болатын. Роман желісінде қлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынлы, Міржақып Дулатұлы, Мұхамеджан Тынышбайлы, Айдархан Тұрлыбайлы, Мұстафа Шоқай бастаған алаш азаматтары хаында автор өзінің ойын ашық айтқан еді. Осы аталған тізімдегілердің бірде бірі Сәкенге тірісінде «романындағы жазғандарың ате» деп тас айтпаған», - дейді.

Алаштанушының айтуынша, ағыл ағырын басталған 1936 - 37 жылдары романды кінлайтын-дардың атары артқан секілді. Ұйткені НКВД Алаш айраткерлерін де, Сәкендіде аман алдырмады. Ал роман «Алашорданың» ұлттық - территориялық автономиясының қорылуы және оның баыт-бағдары жайында жазылған тұңғыш тарих дерек боп саналатыны сондықтан.

«Алашорда ісін арастырар болса, бірінші болып Сәкеннің осы романын ола аламыз. Себебі: Т.Көкішлының тімсіліне салып айтса, роман - ХХ ғасырдың

де «Тар жол, тайғақ кешу» туралы бірнеше сауал ойды.

- Сәкеннің ең керемет еңбегі 1927 жылы араб әрпімен шыққан, араб әрпімен біз жазған - «Тар жол, тайғақ кешу». Бұл кітаптың тағы бір ерекшелігі - «аза» газеті, «Сарыарқа» журналдарында өзінің ылып жариялаған. Мәселен, қлихан Бөкейханның Семейге келуін толығымен береді. Ал «Тар жол, тайғақ кешуді» 1936 жылы шыққан кітабында оның бірін ыып тастаған. Оның редакторлары Сәбит Мәулановтар болды, алып тастаған - солар. Сол кезде Сәкеннің өзі тірі, бірақ кітабын өзгелер шықарады. Біз тірі жөрген адамның кітабына қорастырушы, жауапты Сәбит Мәуланов болады. Бізін жолатпаған. Сәкеннің 1927 жылы шыққан кітабы - классика.

Олай дейтініміз - мен «Сәкен Сейфуллин - Совнарком тұрғасы» деген кітап жаздым. Сол кітапқа біраз қажаттарды кіргіздім.

Оған 1937 жылы тағылған айыптың бірі: «Ахмет Байтұр-

ғана фактіні қарсетеді. Ал екінші нұсқасында редакторлардан қорсылған айыптаулар бар, соны қарсетеді, - дейді Марат Бөсеметов.

Біз жылдар бойы Міржақып Дулатұлын зерттеген ғалымның сәкентануға алай келгенін де қарады. Міржақып Дулатұлы - Алаш айраткері. Сәкенді соғы кезге дейін Алашқа қарсы деп айып тағып келдік. Білі де солай бұрмалап, айтатындар қоп. Оның бірділелі - «Тар жол, тайғақ кешу» романы деп айтып жөргендер де бар. Ал кітаптың алай бұрмаланғаны белгілі.

«Мен Міржақыптан Сәкенге келуімің бір себебі - сол Сейфуллин тұған ауылда туып өтім. Сәкен Сейфуллиннің ұрпағы, немересі Сәкен Сейфуллин деген жігіт менің досым болды. Сәкеннің Мәжит деген інісі бар. Мәжиттен Орынбек, Орынбектен - Сәкен. Ерте кезден екеуіміз доспыз. Содан Мәжиттің ійелі міна апай Сейфолла - Сәкен қара шағыраының келіні. Міна апай - сол шағырақтың ғйытығы болған кісі. Сол міна апа мені көрген сайын: «Марат - ау, Ахметті, Міржақыпты жазып жатырсың, Сәкенді де жазбайсың ба?» деп жиі айтатын. Міна апа Сәкенді «Тәкен» деп атайтын. Бір кіні келсем, міна апа айтыс болыпты. Қорған оғыды. Сол кіні апа тісіме кірді. Түсімде міна апа: «Марат, Тұрсынбек ғйімізде тұрды, оғыды. Бірақ олар бір нұрсені айтпады. Соны мен айтып едім, тағы да айттамын. Осы жерде оғыр ғй бар, ішінде қажаттар бар. Сол жерден шықар», - деді. Оянып кеттім. Оғыр ғй дегені - Алматыдағы Абай 39, архив. Сол жерге барсам, қажаттары тұнып тұр. Біреуі жазбаған. Соны алып зерттеп, біраз архивтерді ақтарып, Орынборға да барып, Сәкен мәрасын зерттей бастадым», - дейді ғалым.

1927 жылы шыққан қанды кітапты музейге міна Сейфуллина 1994 жылдың 29 желтоқсанында қткізді. Музейдің архивінде қткізген кіні, қолы ойылған папка тұр. Одан бері де отыз жыл тіпті. Отыз жыл ішінде кітаптың алғашқы нұсқасы аударылмағанына тағанды. 1936 жылғы нұсқасынан кейін де лито тарапынан «толықтыру» жөмыстары жөргенін білдік. Толықтыру жөмыстары жөргізілетін де себебі бар: социалистік идеологиялық саясат шырағылық танытып, «айшымен» шырып отырды. Ал ол цензура Алашорда автономиясын тарихта болмаған, қорылмаған етіп қарсетуге, азақты оғымалан халық етіп қындыруға аянбай еңбек еткен. Жинақты бұрмаланып, згеріп кетуінің басты себебі осы болса керек.

«азақты «аза»» дейік, атені тұзейік» деген Сәкен Сейфуллиннің өз сөзімен айтқанда: «Тар жол, тайғақ кешуді» бұрмаланбаған нұсқасын айта аударып, атені тұзеткеніміз абзал болар. Бұл енді тарихшы ғалымдардың еншісіндегі дүние болуға тиіс. Ұйтпесе, тарихқа да, айраткерге де обал жасаймыз. Тарих пен тарихи тілғалар қнемі - ел назарында. Алаш пен Сәкенді бір - біріне қарсы ойып, саясаттың сойыл солар тұсіліне айналдыру ұлтымызға опа бере қоймас. Тарихи ділдікті қаласа, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуі» тұпнұсқа аалпында халыққа айта оралуы қажет. Сонда желдің айжақтан соғғаны, кітаптың мысан згертілуі және идеологиялық тұстанымдар айырмашылығы айғын көрінер еді. Бұл сәкентану ісіне осылған қлкен олжа болары анық.

энциклопедиялық анықтамасы. Бөлінгі кіні біз біле бермейтін көптеген Алаш айраткерлерімен идеялас, ниеттес болған азаматтардың есімі мен бостандық жолындағы атқарған ызметін осы романнан кездестіруге болады. Білі де болса Алаш қозғалысындағы белгісіз ойғалар мен қозғалысқа белсене атсалысқан азаматтар жайында тұқ мәліметті осы роман аясынан іздеуге болады», - дейді Елдос Тоғтарбай.

Бұған дейін романның бірбір нұсқасын тұпнұсқамен салыстырып, білі көнге дейін тексеріп қажаттарды шықару керек. Бертін келе, бізде 3-4 жыл бұрын «Сыр санды» сериясымен шықты. Бірақ ол жерде шыққанда комментариясын білу керек. Бұл жерде тарихшылар тарихи ойғаларға баға беруі керек, филологтар шықарды деген болмайды. Оның бірін тұптіштеп зерттеген жің. Мәселен, Ермұхан Бекмахановтың Кенесары туралы 1943 жылы шыққан монографиясы бар, керемет жазылған. Ал біз оғыған «Тар жол, тайғақ кешу» - 1936 жылы шыққан нұсқасы. Ол орысшаға да аударылды, бірақ көп басқа да дүниелер осылып кетті. Себебі бірінші кітапта Сәкен Алашорданы айыптамайды, тек